Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 12, Temmuz 2016, s. 157-171

BİR ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ METNİ OLAN ŞEYYAT HAMZA'NIN YŪSUF U ZELİHA MESNEVİSİNDE MENTAL FİİLLER

Selda SANDALYECİ*

ÖZ: Fiiller gramer kategorilerinde genel olarak hareket ve durum fiilleri olarak iki grupta incelenir. Şimdiye kadar mental fiil bağlamında yapılan araştırmaların sayısı oldukça azdır ve dil bilimden ziyade ruh biliminin inceleme alanında kalmıştır. Çocuklarda hangi dönemden itibaren mental sürecin işlevsel olduğu, mental fiillerin ne zaman görülmeye başlandığı bu çalışmaların temel konularından olmuştur. Mental fiiller de aslında bir hareket fiili sayılabilir; fakat bu hareket fiziki hareket değil zihni bir hareketten ibarettir. Bu hareket bir mental süreç demektir. Mental süreç girdi işlev ile başlar ve çeşitli aşamalardan sonra çıktı işlev ile son bulur. Mental sürecin en önemli çıktısı da idrak fiilleridir. Bu bilgiler doğrultusunda bu çalışmada bir Eski Anadolu Türkçesi dönemi eseri olan Şeyyat Hamza'nın Yūsuf u Zeliha adlı mesnevisinden taranan mental fiiller dört başlık altında incelenmiştir: 1. Algılama (Duyu) Fiilleri 2. Duygu Fiilleri 3. İdrak Fiilleri 4. Açıklama Fiilleri**.** Hem İslam hem Türk edebiyatında büyük bir yeri olan Yusuf kıssası temelli bu mesneviden çıkarılan mental fiiller bize 13. -14. yüzyıllardaki Türk duygu ve düşünce dünyası hakkında bilgiler vermektedir. Bu metinden çıkarılan mental fiillerle üç yüz dört yüz yıl önceki Runik harfli metinler karşılaştırıldığında büyük bir gelişme olduğu ve Türkiye Türkçesi mental fiilleri karşılaştırıldığında da farklılıklar yanında büyük benzerlikler bulunduğu da görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Yūsuf u Zeliha, Şeyyat Hamza, Mental Fiil.

MENTAL VERBS IN THE ŞEYYAT HAMZA'S YŪSUF U ZELİHA AS AN OLD ANATOLIAN TURKIC TEXT

ABSTRACT: Generally the verbs are divided into two as action and state verbs in grammar categories. Researches regarding mental verbs are too few and these studies have been in the field of psycology more than linguistcs. One of the subject of these researches is when have mental verbs been formed in child's mind. In fact, mental verbs can appear as action verbs but this action is mental, not kinetical. This action means a mental process. Mental process begins

* Arş. Gör., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Bilim Dalı. seldatabak@trakya.edu.tr

with input function, ends as output function after various processess in the mind. The most important output of mental process is cognitive verbs. In accordance with this informations, in this study, mental verbs which are scanned in Şeyyat Hamza's Yūsuf u Zeliha as an Old Anatolian Turkic text have been assessed in four groups: 1. Perception (Sense) Verbs 2. Feeling Verbs 3. Cognitive Verbs 4. ExplanationVerbs**.** Mental verbs which are found in this masnavi are based on 'Yusuf Tale' are giving informations us about feelings and thoughts of Turks in the 13th and 14th centuries. When these mental verbs and Runic Inscriptions which belong to four centuries ago are compared with counterparts in contemporary Turkish Language, big similarities are seen beside differences.

Keywords: Old Anatolian Turkish, Yūsuf u Zeliha, Şeyyat Hamza, Mental Verbs.

Giriş

Dil, bir anda düşünemeyeceğimiz kadar karmaşık bir yapıya sahip iletişim aracıdır. Günümüze kadar da dilin birçok tanımı yapılmıştır. Kısaca değinecek olursak dil, ilk amacı bilgiyi doğrudan aktarmak olan, her milletin bilinçaltı ve kültürüyle ilgili gizli anlaşmalar sistemi diyebileceğimiz doğal bir iletişim aracıdır. Kültürle bağlantılı olduğu için zamanla dillerde değişimler meydana gelmektedir.

Dil bir dizgedir. Dil içinde birbiriyle ilişkili ve birbirine bağımlı düzeyleri bulunan ve her düzeyi kendi içinde başlı başına bir dizgedir. Bu dizgeyi oluşturan simgeler, simgeleri oluşturan sesler, bunların sıralanışı gelişigüzel değildir.[1] Dilde her şeyin bir açıklaması ve düzeni mevcuttur. Bu yüzden dil bir örüntüdür, mükemmel işleyen bir sistemdir, diyebiliriz.

Dilciler dildeki kelimeleri de isim ve fiil olarak temel ayrıma tabi tutmakta uzlaşmışlardır. Fiilleri sınıflandırmaya gelindiğinde ise şimdiye kadar farklı sınıflandırmalar, açıklamalar yapılmıştır. Bunlar üzerinde çok şey söylendiği ve çalışmanın amacını aşacağı için bunlara burada değinmeyeceğiz. Fiiller hareketleri karşılayan kelimelerdir. Hareket kelimesini burada tabii, geniş manası ile alıyor ve nesnelerin zaman ve mekân içindeki her türlü yapma, olma ve durmaları için kullanıyoruz. Kâinatta biri nesne diğeri hareket olmak üzere iki unsur vardır. Nesneler canlı, cansız, maddi, manevi bütün varlıklar ve mefhumlardır. Hareketler ise nesnelerin zaman ve mekân içindeki yer değiştirmeleri; oluşları, kılışları, duruşları; hülasa her türlü faaliyetleridir.[2]

[1] Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, s. 3.
[2] Muharrem Ergin, *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul, 2005, s. 280.

Hiçbir varlık aynı kalamaz, sürekli değişir, başkalaşır. Varlıktaki bu değişiklik, insandaki zaman kavramının da başlangıç noktası olmuştur. Yıl, mevsim, ay, gün, ömür vb. hep varlıktaki belirli değişimlerin adlarıdır; varlıktaki bu değişimin başlangıç ve bitiş noktaları ise süreçtir.[3]

Kimi sözcükler varlıkları, kimileri eylemleri, kimileri varlıkların niteliklerini, özelliklerini belirttikleri, eylemleri sınırladıkları halde, kimilerinin kendi başlarına anlamları yoktur. Öyle ise *anlam* sözcüklerin ayrımında kullanılacak ölçütlerden biri olabilir.[4] Anlam, dilbilimi açısından en çok tartışılan ve tanımlamada ortak bir görüş sağlanamayan geniş bir konudur. Birçok dil bilimcinin de ifade ettiği gibi anlam, sadece dil bilimin konusu değildir. Edebiyat, toplumbilim, göstergebilim, felsefe, psikoloji gibi birçok bilim dalı anlam hakkında çalışma yürütmektedir.[5] Önceki çalışmalar dikkate alındığında fiillerin hep gramatik açıdan sınıflandırmalara tabi tutulduğunu, anlamsal sınıflandırmaların ise çok az sayıda olduğunu görmekteyiz. Anlambilim son zamanlarda bu konuya eğilmektedir. "Anlam bilimi dildeki sözcükleri anlam bakımından ele alan, sözcüklerle o sözcüklerin belirttiği kavramlar yani dil ile düşünce yapısı arasındaki ilişkileri inceler."[6]

Fiiller de genel olarak hareket ve durum fiilleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Bizim çalışmamıza temel dayanak olan mental fiiller ise hareket fiillerinin bir alt başlığı sayılabilir ve zihindeki hareketle alakalıdır. Bu hareket 'mental bir süreç' ifade eder. Dilde aslolan anlaşmak veya anlaşılmaktır. Türkçedeki *anlaşma* ve *anlam bilim* kelimeleri *an* ile ilgili olup bu kelime *zihin, akıl, idrak* manası taşır.[7] İnsanoğlu dış dünyayı önce duyu organlarından gelen işaretlerle fark eder, algılar. Algılama eylemi bu bilgileri zihne ulaştırır. Devamında onları zihninde var olan tecrübeleriyle, eski bilgileriyle bağdaştırıp karşılaştırır ve son olarak da dışardan gelmiş olan bu işaretleri anlayıp yorumlamış, dil ile açıklamış olur. İşte bu anlatılan süreç 'mental süreç'tir:

Algı → Tanıma → Anımsama → Anlama → İleri İdrak → Değerlendirme

Bu süreçte kullanılan eylemler de 'mental fiil' adını alır. Mental fiiller zihinle ilgili olduğundan şimdiye kadar hep başka bilim dallarının çalışma

[3] Günay Karaağaç, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2012, s. 35.
[4] Süer Eker, *age.*, s. 300.
[5] Ekrem Ayan ve Yakup Türkdil, "Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 35, s. 26.
[6] Süer Eker, *age.*, s. 33.
[7] Kerim Demirci, *Türkoloji İçin Dilbilim*, Anı Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 196.

alanlarında kalmış; fakat son zamanlarda dil bilimin de ilgisini çekmiştir. Yapılan araştırmalar çocukların hangi dönemlerde mental fiilleri kullanmaya başladığı üzerine yoğunlaşmış ve 3 yaşından itibaren bu fiilleri bilinçli bir şekilde kullanmaya başladıkları görülmüştür.

Coseriu'nun 'dilin bütün olanaklarının gerçekleştiği'ni kabul ettiği şiir dili bir bakıma 'en güçlü, en geniş anlatım olanaklarına sahip olan dil' olarak düşünülebilir. Bir başka deyişle dilin, ancak anlam bilimin çözebileceği bambaşka bir boyutu vardır, bu da şiir dilidir.[8] Mental fiilleri birçok dilbilimci sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Biz çalışmamızda, Yūsuf u Zeliha mesnevisinden taradığımız mental fiilleri

1. Algılama (Duyu) Fiilleri
2. Duygu Fiilleri
3. İdrak Fiilleri
4. Açıklama Fiilleri

olmak üzere dört başlık altında inceledik. Fiillerin sayıları çok olduğu için bunlardan sadece dikkat çekici olanlarını örnekleyip diğerlerini liste halinde sunacağız.

Ne olursa olsun ilk olarak bir konuyla ilgili bilgiler ediniriz. Çeşitli yollarla elde ettiklerimiz aslında algılama ve idrak dediğimiz süreçlerle de ilgilidir. Bu süreç zarfında elde ettiğimiz edinimleri tanımaya ve sezgilerimizle kaydetmeye, idrak etmeye çalışırız. İdrak aşamasından sonra duygularımızın olumlu veya olumsuz katkılarıyla hafızamızda önceden var olan olguları karşılaştırmaya, muhakeme etmeye gayret sarf ederiz. Dışarıdan gözlemlenemeyen iç dünyaya ait düşünme ve yorumlama süreci diyebileceğimiz bu aşamadan sonra davranış ve inançlarımızı, elde ettiğimiz sonuçları açıklarız. Böylece varsayımlarımız belirgin hale gelir ve şahsa göre gerçek durum açıklanmış olur. Yani iç dünyamızdaki düşünce ve yorumlar sesli olarak dile getirilmiş olur.[9]

Duygularımız, düşüncelerimiz, isteklerimizle ilgili algıladığımız her şey dilde bir kavrama ad olur. Mental sürecin ilk aşaması olan duyumların zihinde anlamlandırılamasını ifade eden fiiller *algılama fiilleri* olarak kabul

[8] Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara, 1995, s. 118.

[9] Nergis Biray, "Kazak Şivesi ve Denizli Ağzında Kök Halindeki Benzer İdrak Fiillerinde Anlam Farklılaşması", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler II*, Denizli, 2007, s. 4.

edilebilir. Algılama fiilleri dokunmakla, işitmekle, koklamakla, tatmakla, görmekle ilgili fiillerdir.[10]

Bu duyularla elde edilen algılar sonrasında korkmak, sevinmek, endişelenmek, ürkmek, sinirlenmek gibi duygular ortaya çıkar. Sürecin bu kısmındaki duygu durumunu gösteren fiillere *duygu fiilleri* adı verilir. Son süreç olan idrak sürecinde ise bu zihin faaliyetinin sonucu olarak istemek, anlamak, dilemek, söylemek, hatırlamak, unutmak gibi sonuç fiilleri ortaya çıkar. Bunlara da *idrak fiilleri (çıktı fiiller)* ismi verilir.

1. Algılama (Duyu) Fiilleri

Yukarıda belirttiğimiz üzere mental süreç algılamayla başlar. *Türkçe Sözlük*'e göre algılamak, *bir olayı veya bir nesnenin varlığını duyu organlarıyla algılamak, idrak etmek*, duyu ise *insanların ve hayvanların, dış dünyanın uyaranlarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama yeteneği, duyum*dur. Kısacası dış dünya uyaranlarını duyu organlarıyla fark etmek, almak duyu; anlamak ise algılamadır. Dilbilimde de algılama işlevini duyu fiilleri üstlenir, bundan dolayı mental fiil sınıflandırmasında aynı başlıkta toplanırlar. İnsanın her türlü faaliyeti algılama ile başlar. Doğal olarak mental sürecin de ilk aşaması algılamadır. Bu algılama bazen istekli, bazen isteksiz, bazen de hem istekli hem isteksiz olarak ortaya çıkmaktadır.

Cüceloğlu, duyu türlerini birincil ve ikincil duyular olmak üzere iki grupta toplamıştır. İnsan için görme ve işitmenin önemli olması bu duyuları birincil duyu yapmaktadır. Çünkü insanlar bilgi birikimine ve kültür seviyesine ulaşırken bu iki duyudan fazlaca yararlanmaktadır. Diğer duyu organlarımız da bize önemli bilgiler verirler fakat görme ve işitme duyularına göre daha az kullanılmaktadırlar. Bu yüzden bu duyulara ikincil duyular denmektedir. İkincil duyular sıcak ve soğuk duyuları, dokunma duyusu, pozisyon duyusu, koklama duyusu, tat duyusudur.[11] (Ayan ve Türkdil 2014: 28)

Metnimizde tespit edilen temel duyu fiilleri şunlardır: ***baḳ- / baḫ-***, ***gör-***, ***gözle-***, ***ėşid- / ėşit-*** "işitmek", ***diŋle-***, ***ṭıŋla-*** "dinlemek", ***tuy-*** "duymak", ***ḳulaḳ tut-*** dinlemek, kulak vermek", ***ḳoḳ-***, ***iyi-*** "kokmak, koklamak", **tad-**.

Bu fiillerden *gör-, ėşid- /ėşit-, iyi-, ḳoḳ-, tuy-* fiilleri konuşmacının istemi dışında yani istemsiz şekilde, kendiliğinden meydana gelirler.

[10] Savaş Şahin, "Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller", *Uluslararası Teke Dergisi*, S. 1/4, 2012, s. 50.
[11] Ekrem Ayan ve Yakup Türkdil, agm., s. 28.

ol ḫatunlar çünki gördiler yüzin (587) "çünkü o hatunlar yüzünü gördüler"

imdi ėşit yūsufı kim ol n'ėder (985) "şimdi Yusufun bunlara ne yaptığını işit"

aṣa koyalar tenüŋ iyiye (638) "seni asacaklar ve tenin kokacak"

uşaġını iyidür burnuŋdan kokar (1358) "Yusuf'un kokusu burnunda kokar"

melik Reyyan tuyar ol ikisin (622) "Melik Reyyan onların konuştuklarını duyar"

Köz+le- şeklinde çözümlenen ve *Türkçe Sözlük*'teki anlamı 1. Bir şeyin olmasını veya bir kimsenin gelmesini beklemek 2. Dikkatle bakmak 3. İncelemek, araştırmak. 4. Gizlice bakmak 5. Korumak, kollamak olan *gözle-* fiili bu haliyle istemli duyu fiilidir. Fakat metnimizde gör- fiiliyle eş anlamda kullanıldığından istemsiz gerçekleşen bir duygu fiilidir.

bir arab geldi ıraḳtan gözledi (662) "uzaktan bir arabın geldiğini gördü"

baḳ-/ baḫ-, diŋle-, ḳulaḳ tut-, *tad-* kişinin istemi dâhilinde, özel bir çabayla gerçekleştirilir

ger inanmazsaŋ uş ḳolumda baḳ berü (1058) "inanmazsan koluma bak"

baḫarıdı yüzine ol ḫalḳ ḳamu (842) "herkes onun yüzüne bakardı"

imdi diŋle ol ḳutayfer işini (402) "şimdi Kutayferin işinin ne olduğunu dinle"

vėr ṣalavāt tut ḳulaḳ uşbu söze (106) "bu söze kulak ver, bu sözi dinle ve salavat getir"

şimdi bildüm çünki taddum ben ṭadın (1384) "şimdi biliyorum çünkü tattım"

2. Duygu Fiilleri

Türkçe Sözlük'te *duygu* kelimesinin 2. anlamında tanımı şöyle yapılmaktadır: *Belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim.* Bu tanımda da belirtildiği gibi dış dünyadan bize bir uyaran geldiğinde bu uyaranı zihnin algılayıp ona tepki vermesi duygudur, duyguyu meydana getiren etki ortadan kalksa dahi duygu durumu devam

edebilmektedir. Hatta yapılan çalışmalar duyguların sonradan öğrenebilir olduğunu göstermiştir. Duygular dilde duygu fiilleri dediğimiz eylemlerle ifade edilir. Bu fiiller mental sürecin ikinci aşamasını oluştururlar.

Yaylagül, duygu fiillerini anlam açısından 1) bütünsel davranış tepki fiilleri 2) olumlu duygu fiilleri 3) olumsuz duygu fiilleri olarak gruplandırmıştır.[12]

Çalışmamızda elde ettiğimiz duygu fiilleri gruplandırılırken bu sınıflandırma kullanılacaktır. Metinde çok sayıda duygu fiili tespit edilmiştir. Anlam değişmesi nedeniyle mental fiil kategorisine geçerek dikkat çekenler ve Türkiye Türkçesinden farklı kullanımda olanlar örneklerle zenginleştirilecek, diğerleri liste haline sunulacaktır.

a) Bütünsel Davranış Tepki Fiilleri

Bu gruptaki fiiller uyarana karşı verilen ilk tepki fiilleridir. Etkiye ilk tepkidirler. Kişi bir durumu tehdit edici ve tehlikeli olarak algılarsa önce ürkme, ardından korku ve öfke gelir. Metnimizde ***'aceble-*** "şaşırmak, hayret etmek, şaşakalmak", ***'acebleş-*** "şaşırmak", ***'acebleşü ḳal-*** "şaşırmak", ***'arlan-*** "utanmak", ***ḳaḫı-/ ḳaḳı-*** "kızmak, öfkelenmek, sinirlenmek", ***ḳorḳ-, ürk-*** "ürkmek, korkmak" fiilleri bu grupta değerlendirilebilecek fiillerdir.

geldi gördi yūsufı 'acebledi (378) "gelip Yusufu görünce şaşırdı"

kim görürse ḳalurlar 'acebleşü (1376) "görenler şaşırırlar"

çünki malik bunlara ḳaḳır buşar (711) "Malik Reyyan bunlara kızar, öfkelenir"

b) Olumlu Duygu Fiilleri

Metnimizde ***avun/ avın-*** "teselli bulmak", ***bağışla-*** "affetmek", ***bağlan-***" bağlanmak", ***begen-, bekle-*** "korumak, kollamak", ***birle-*** "bir ve tek olduğuna inanmak", ***diŋ-*** "sakinleşmek", ***diŋdür-*** "sakinleşmek", ***diŋlen-***, "rahat etmek, ferahlamak", ***dümük- (düm-ü-k)*** "oyalanmak", ***egle-*** "oyalamak, avutmak", ***esirge-*** "acımak, merhamet etmek", ***raḥmet eyle-*** "acımak, esirgemek, korumak", ***şükr eyle-*** "verdiği nimetler için Allah'a minnet duymak", ***gözin aç-*** "fark etmek, farkına varmak", ***afv ḳıl-*** "affetmek, bağışlamak", ***sabr ḳıl-*** "dayanmak, tahammül etmek", ***şükr/şükür kıl-*** "verdiği nimetler için Allah'a minnet duymak", ***tedbir ḳıl-*** "önlem almak", ***âşık ol-, emin ol-, gönli ol-*** "sevmeye meyilli olmak, birini sevmek", ***ḫayran***

[12] Özen Yaylagül, "Türkiye Türkçesinde Duygu Fiilleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 4, Aralık, 2010, s. 102.

ol- "çok beğenmek", ***ḫayran ḳal-*** "şaşırmak", ***sakin ol-*** "öfkesi yatışmak, rahatlamak", ***saḳın-*** "1. Çekinmek, kaçınmak 2. Korumak, gözetmek", ***saḳla-*** "korumak, gözetmek", **sev-** "sevgi duymak", ***sevin-*** "sevinç duymak", ***sığın-*** "sığınmak, güvenmek", ***şına-*** "denemek, tecrübe etmek", ***taŋa bat-*** "şaşırmak", ***taŋla-*** "şaşırmak", ***tapu eyle-*** "saygı göstermek, ululamak", ***tapu ḳıl-*** "saygı göstermek", ***söz tut-, ulula-*** "büyük saygı göstermek, hürmet etmek", ***utan-, yarlıġa-*** "bağışlamak, affetmek", ***yarlıġan-*** "bağışlanmak, affedilmek" fiilleri bu fiil grubunda değerlendirilebilir.

Zi ki beklemiş anı ol ferd rab (913) "o bir olan Allah onu ne güzel korumuş"

Ol biri birleŋ inanuŋ taŋrıya (263) "o bir olan Tanrıya inanın"

ḫaliküme yalvaruram diŋmezem (1228) "Allah'a yalvarurım sakinleşmem"

yehuda eydür diŋdürüŋ canum (1185) "yehuda sakinleşin canım dedi"

yedi yıldan sonra ḫalāyıḳ diŋlene (731) "yedi yıldan sora halk ferahlayacak"

siz varasız dümügesiz oyuna (49) "siz oyuna dalarsınız"

bu şınıḳlu göŋlümi sen eglegil (484) "benim kırık gönlümü sen oyala"

raḥmet eyle koşana ėşidene (1528) "bunu koşan ve dinleyene merhamet et, acı"

rahmet kılam ḳuluma şırat geçe (518) "kullarıma sırat köprüsünden geçmeleri için merhamet ederim"

ṣabr ḳıldı ol ḳasd ḳılduġı işine (530) "kastettiği işini yapamayıp sabretti, dayandı"

yūsufuŋ zelihaya gönli olur (520) "Yusuf zelihayı sever, onda gönlü olur"

hazne tolmış mal-ıla batar taŋa (405) "hazinenin malla dolduğunu görünce şaşırır"

taŋlayuban ḳamu gitdi işine (598) "hayretler içinde hepsi işine gitti"

selām verdi ya'ḳuba tapu eyledi (156) "selam verdi, yakuba saygı gösterdi"

begüŋüz budur buŋa tapu ḳıluŋ (255) "beyiniz budur, buna hizmet edin"

vere bugday ḳamuŋuz ululaya (949) “size buğday vererek yüceltsin”

ḳamu başın yere ḳodı utanu (1150) “hepsi utanıp başlarını öne eğdi”

yarlıġaya suçumuz çalabumuz (58) “tanrımız suçumuzu affetsin”

vėr salavāt yarlıġanasın bayıḳ (1416) “salavat ver de Tanrı senin günahlarını affetsin”

c) Olumsuz Duygu Fiilleri

Metnimizde ***bez-*** “bıkmak, usanmak”, ***boġ-*** “sıkmak, bunaltmak”, ***buŋal-*** “bunalmak, sıkılmak”, ***buş-*** “kızmak, öfkelenmek”, ***buşa-*** “kızmak, öfkelenmek”, ***dağla-*** “acı ve ıstırap çekmek”, ***hali git-*** “tükenmek, bitmek”, ***canı göyün-/göyin-*** “üzülmek, dertlenmek”, ***içi göyün-*** “üzülmek, dertlenmek”, ***-özi göyün-/göyin-*** “üzülmek, dertlenmek”, ***ḳatlan-*** “dayanmak, katlanmak, tahammül etmek”, ***ḳavla-*** “ayıplamak”, ***ḳayur-*** “kaygılanmak, üzülmek”, ***ah ḳıl-*** “üzülmek, dertlenmek”, ***endişe kıl-*** “kaygılanmak”, ***fitne ḳıl-*** “ara bozmak”, ***helak ḳıl-*** “mahvetmek”, ***yavuzluḳ/yavızlıḳ ḳıl-*** “kötülük yapmak”, ***ḳına-*** “ayıplamak”, ***ḳıy-*** “acımamak, zulmetmek”, ***od ur-*** “ateşe atmak, ateş düşürmek”, ***helak ol-*** “mahvolmak”, ***peşiman ol-*** “yaptığı bir işin yanlış veya uygunsuz sonuç verdiğini anlayarak üzülmek”, ***özi yan-*** “üzülmek, dertlenmek”, ***ta‘na ur-*** “ayıplamak”, ***ṭarıḳ-*** “daralmak, sıkıntı basmak, öfkelenmek”, ***yan-*** “acı çekmek, üzülmek, perişan olmak”, ***canı yan-*** “çok üzülmek”, ***hasretinden yan-*** “göremediği için çok üzülmek”, ***içü yan-*** “üzülmek, dertlenmek”, ***özü yan-*** “üzülmek, dertlenmek”, ***ḳaygu yė-*** “kaygılanmak, endişelenmek”, ***yıġlın-*** “çekinmek, kaçınmak, sakınmak”, ***yigrelen-*** “iğrenmek, nefret etmek”, ***yüklen-*** “üstüne düşmek, acı çekmek” fiilleri bu grupta değerlendirilebilecek fiillerdir.

her biri ḳardaşlıġından bezdiler (218) “her biri kardeşliğinden bıktılar”

‘ışḳıla boġduŋ canum al öleyim (567) “aşk ile bunalttın bari canımı al öleyim”

çünki malik bunlara ḳaḳır buşar (711) “malik bunlara kızıp öfkelenir”

ḥasret odıyla canum dağlayayım (1085) “hasret ateşiyle canıma acı çektireyim”

gitdi hali sünügi dermez anuŋ (1115) “hali kalmadığı için yerinden kalkamaz oldu”

n’eylesin ‘āşık-durur göynür cānı (532) “ne yapsın aşık olduğu için dertlidir”

ah ḳıldı aġladı göyündi özi (395) "ah etti çok ağladı üzüldü"

ṣabr ėdüben katlanġıl uşbu işe (613) "sabrederek bu işe tahammül et"

ol kişi kim ḫalḳı ġıybet eyleye/ ayruḳ 'özrin söyleye ya kavlaya (576) "halkın gıybetini yapan, başkasının ayıbını söyleyen ya da ayıplayan kişi"

cebrāʾil eydür ya yūsuf kayurma sen (126) "Cebrail: 'Ey Yusuf kaygılanma sen.'der"

ah ḳıldı yūsufa göyündi özi (82) "Yusufa üzüldü ve dertlendi"

gönli melūl oldı kıldı endişe (296) "hüzünlendi ve gönlü endişelendi, kaygılandı"

sen ya mel'un fitne ḳılma gey ḳatı (510) "ey melun fitne çıkarmaktan, ara bozmaktan vazgeç"

yoḳ deseŋ vardum helāk ḳıldum seni (1507) "eğer yok dersen seni mahvederim"

'ömrimüzde biz yavuzlıḳ ḳılmaduḳ (1143) "ömrümüzde hiç kötülükler yapmadık"

eytdüm ḳardaş ḳardaşa nite kıya (81) "kardeş kardeşe nasıl kıyar, nasıl acımaz diye söyledim"

söyler eydür bir od urduŋ cānuma (525) "ona söyler, beni derinden üzer"

peşimān olur yūsufı aldığına (403) "Yusufu aldığına üzüldü"

çok selām ḳıldı saŋa kayguŋ yedi (688) "sana çok selam söyledi ve senin için kaygılandı"

ḳulın sever deyü ta'na urduŋuz (596) "kulunu sever diye beni ayıpladınız"

şöyle tarıḳdı ḳaḳdı zelihāya (748) "öyle daraldı öfkelendi ki zelihaya çok kızdı"

fāhiş işden yıġlınur yūsuf ḳaçar (546) "Yusuf kötü işlerden uzak duru, sakınır ve kaçar"

bir sebebden yigrelendük bize inan/ söyler-idi atasına düşin yalan (979) "o babasına düşünü yalan söylediği için biz ondan nefret ettik"

ḳayġuya yüklendügümi söylegil (1247) "kaygılandığımı ona söyle"

3. İdrak Fiilleri

İdrak kelimesi *Türkçe Sözlük*'te "1. Anlama yeteneği, anlayış, akıl erdirme 2. Erişme, ulaşma. 3. *ruh b.* Algı. 4. *ruh b.* Algılama." olarak açıklanmıştır. Beyin dışarından duyu yollarıyla yani görerek, duyarak, dokunarak aldığı uyaranları süzgeçten geçirip eski bildikleriyle yorumlayıp karşılaştırır ve bir sonuca ulaşır. İşte bu zihinsel sonuç neticesinde idrak 'algılama, algı' meydana gelir. İngilizcede *cognition verbs* olarak tanımlanan bu süreçteki fiiller bizde 'İdrak (Algılama) Fiilleri' adını alır.

Bu süreçte 'düşünme' temeldir. Hatırlamak, kavramak, öğrenmek, anlamak vb. faaliyetler ancak düşünme sonucu meydana gelir. İdrak fiilleri sürecinde birey dışarıdan durgundur, kendi içinde sessizce konuşmaktadır, asıl hareket zihnindedir. Bu hareket karşıdan sadece durgun tavrı vasıtasıyla sezilebilir.

Metnimizden taranıp elde edilen idrak fiilleri şunlardır: ***aŋla-***, ***arzula-***, ***başar-***, ***bil-***, ***delür-***, ***dėr-*** "dermek, toplamak", ***ögin devşür-*** "aklını başına toplamak", ***dol-*** "doymak", ***ögine düş-*** "aklına gelmek, hatırlamak", ***ḫayālinden geç-*** "düşünmek", ***ḳabul eyle-*** "onaylamak razı olmak", ***ḳabul et-*** "onaylamak razı olmak", ***gel-*** "kabul etmek", ***gizle-***, ***imren-*** "kıskanmak, çok istemek", ***inan-***, ***irde-*** "araştırmak, incelemek", ***iste-***, ***ḳast ḳıl-*** "amaçlamak", ***meded ḳıl-*** "ummak, beklemek", ***talep ḳıl-*** "istemek, arzulamak", ***ayıḳ ol-*** "aklı başında olmak, uyanık olmak", ***ögren-***, ***sagışla-*** "saymak, hesap etmek", ***şan-*** "zannetmek, düşünmek, inanmak", ***tart-*** "önceden iyice değerlendirmek", ***tasdikle-*** "onaylamak", ***toy-*** "doymak", ***tut-*** "öğrenmek, inanmak, bağlanmak", ***unut-, um-*** "ümit etmek", ***uy-*** "inanmak, arkasından gitmek", ***uyan-*** "kendine gelmek, aklını başına toplamak", ***yalvar-*** "ısrarlı bir biçimde bir şey istemek".

toġrılıġumı benüm <u>aŋlayasın</u> (556) "benim doğruluğumu anlayasın"

atası eydür <u>delürdi</u> baġlaŋ elin (339) "babası bu delirdi kendinden haberi yok, ellerini bağlayın dedi"

zelihā <u>ögin devşürür</u> turur örü (363) "Zeliha aklını toparlar ve ayağa kalkar"

semizleri yer tükedür <u>dolıcak</u> (707) "semiz sığırları doyuncaya kadar yer, tüketir"

şarabdaruŋ <u>ögine</u> yūsuf <u>düşer</u> (711) "şarapdarın aklına Yusuf geldi"

yūsuf eydür inderem toġru yola / <u>gelmezlerse</u> bulara ḳılam bela (1481) "Yusuf ben onları doğru yola çağırırım kabul etmezlerse onlara bela ederim"

gizlemeŋüz eydüŋüz siz toġrusın (743) "gizlemeyin, saklamayın doğruyu söyleyin"

sunı verdi bitiği oḳuŋ deyü/ bitigde varın bulardan irdeyü (1271) "bunlara mektubu okusunlar ve inceleyip mektupta neler yazıldığını görsünler diye sundu"

ḳasd ḳıldı yine yūsuf sevinü (533) "Yusuf sevinerek tekrar ona niyetlendi"

tevbe kılsun sözine olsun ayık (865) "aklını başına alsın, sözleri için tövbe etsin"

namusum bekle varum saġışlaġıl (386) "namusumu bekle malımı say"

çün buŋaldum ḳayġumuz tartdum terah (1209) "bunaldım ve kaygılarımı düşündüm, değerlendirdim"

melik eydür anuŋ bir taŋrısı var/ ḫayr u şer ol ḳamusın andan tutar (722) "melik 'onun bir tanrısı var, iyiyi ve kötüyü her ne varsa ondan öğrenir.'dedi"

eytdi ya yā'kub sen neb³sin uyan (157) "ey Yakup sen peygambersin, kendine gel dedi"

4. Açıklama Fiilleri

İdrak fiilleriyle beyin dışarıdan duyu organlarıyla aldığı etkileri yorumlayıp algılamıştır. Beynin idrak ettiği eylemler de ortaya konmak durumundadır. Bu eylemlerin sonucunda meydana gelen söz veya davranışları gösteren fiiller de 'Açıklama Fiilleri' olarak adlandırılır. İdrak fiilleriyle üçüncü aşaması gerçekleşen mental süreç 'Açıklama Fiilleri'yle sona erer. Mental sürecin son aşaması olan açıklama fiilleri birer çıktı fiillerdir.

Metnimizden taranıp elde edilen açıklama fiilleri şunlardır: ***aŋ-***, ***aŋlat***, ***aŋul-***, ***azarla-***, ***buyur-***, ***cevab döndür-*** "yanıt vermek", ***çagır, de-, dile gel-*** "konuşmak", ***dile getür-*** "konuşmak, söylemek", ***dilüne getür-*** "anmak, dile getirmek", ***eyt-, inde-*** "seslenmek", ***ḳıgır-*** "seslenmek", ***oḫı-*** "okumak", ***oḳıt-***, ***oḳıt-***, ***oḳu-***, ***soḳran-*** "söylenmek, homurdanmak", ***şor-***, ***söyle-***, ***söylen-***, ***ünde-*** "seslenmek", ***yor-*** "tabir etmek", ***yorul-*** "tabir edilmek".

aŋduḳ anı bu ṣūretlere baḳa (1075) "bu suretlere bakarak onu andık"

eytdiler nite dedüŋ sen bunı/ bize aŋlat biz daḫı bilelüm anı (1208) "bunu niye söylediğini bize anlat biz de onu bilelim dediler"

niçün azarladunuz siz atanuz (1167) “niçin atanızı azarladınız”

ḳullarına buyurur ḳamu turun (180) “kullarına hepiniz durun diye buyurur, emreder”

döndürmedi ol söze kimse cevāb (94) “kimse o söze cevap vermedi”

sözi muḥtasar getüreyim dile (384) “çok uzatmadan sözü dile getireyim, söyleyeyim”

taŋrıyı getürmedüŋ sen dilüŋe (653) “tanrıyı hiç anmadın, söylemedin”

yūsuf eydür inderem toġru yola (1481) “Yusuf onları doğru yola çağırırım diye söyler”

arab eydür sordı seni bir ġar³b/ mıṣr içinde zindān içre kıġırub (687) “Arap: Mısır içinde bir garip beni zindan içine çağırarak seni sordu dedi”

yüri ardından yūsufı baŋa oḫı (64) “ardından yürü ve Yusufu bana çağır”

yūsufı oḳudı andan içeri (481) “ondan sonra Yusufu içeri çağırdı”

çok soḳrandı ḳaḳıdı sanemine (885) “kızdı ve sevdiğine çok söylendi”

aġladuġuŋ nedendür bir söylegil (1096) “neden ağladığını bir söyle”

atası düşin nice yormışıdı (980) “babası düşünü nasıl yorumlamıştı”

Sonuç

Mesneviler eski edebiyatımızda hikâyelerin yerini tutan metinlerdi. Şeyyat Hamza’nın yazdığı Yūsuf u Zeliha (Destan-ı Yūsuf Aleyhisselam ve haza ahsenü’l-kasasi’l-mübarek) mesnevisi Anadolu sahasında yazılan ilk eserlerimizdendir. Asıl nüsha kayıp olup elimizdeki tek nüshanın da tarihi 1545’tir. Şeyyat Hamza’nın da 13. yüzyılın son yarısı 14. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı bilinmektedir.

Eser mental fiiller bakımından incelediğinde üç yüz dört yüz yıl önceki Runik harfli metinlerdeki mental fiillere göre sayıca fazla artış olduğu görülmektedir. Bu miktar farklılığında mesnevinin büyüklüğü ve Runik harfli metinlerin kapsamının darlığı da etkili olabilir. Fakat sayıca artış bir hayli fazla durumdadır. Bu artışlar dikkate alındığında İslamiyet etkisiyle dile giren Arapça ve Farsça kelimelerin yardımcı fiiller alarak eyleme dönüşmesinin büyük bir etkisi görülmektedir: kabul eyle-, ta’na ur-, talep kıl- vb.

Mesnevideki mental fiiller algılama (duyu), duygu, idrak ve açıklama fiilleri olarak dört başlık altında toplanmıştır. Metinde toplam 827 fiil bulunmakta, bunların 162 tanesini de mental fiiller oluşturmaktadır. Yüzdeye vurulacak olursa mental fiiller, fiil kategorisinin %19.58'ini teşkil etmektedirler. Mental fiillerden de özellikle duygu fiillerinin daha çok olduğu dikkat çekicidir. Bunun sebebi olarak metnin esasını bir aşk hikâyesinin yani duygu temelli bir hikâyenin teşkil etmesi gösterilebilir. Mental fiillerin kendi içindeki dağılımları ise şöyledir:

1. Algılama (duyu) fiilleri: 13 adet → **%8**

6 adet işitme duyusu → %46, 4 adet görme duyusu → %30, 2 adet koklama duyusu → %15, 1 adet tat alma duyusu → %7.69

2. Duygu fiilleri: 86 adet → **%53**

a) Bütünsel davranış fiilleri: 8 adet → %9.3

b) Olumlu duygu fiilleri: 41 adet → %47.6

c) Olumsuz duygu fiilleri: 37 adet → %43

3. İdrak fiilleri: 33 adet → **%20.3**

4. Açıklama fiilleri: 30 adet → **%18.5**

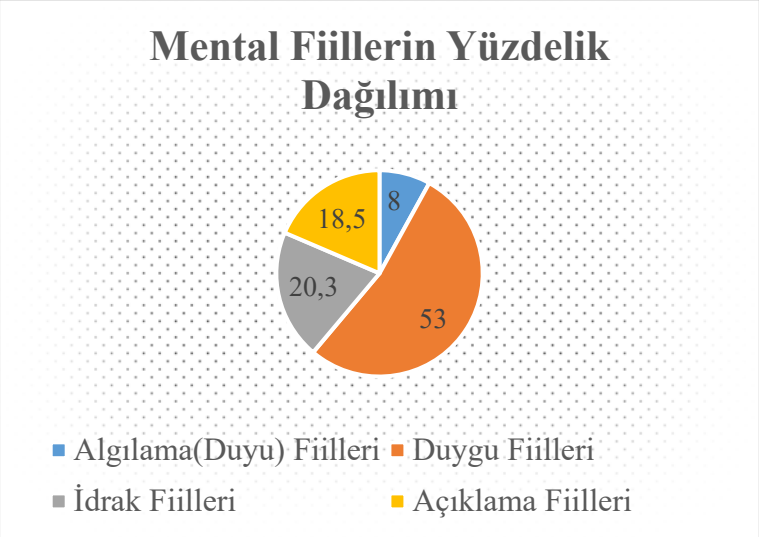

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan, "Anlambilim, İlgili Alanlar ve Türkçe", *A. Ü. TÖMER Dil Dergisi, Doğan Aksan Özel Sayısı*, S. 16, Şubat 1994,

http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/aksan_anlambilim.pdf

----------, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

Ayan, Ekrem ve Türkdil, Yakup, "Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 35, s. 26-41.

Biray, Nergis, "Kazak Şivesi ve Denizli Ağzında Kök Halindeki Benzer İdrak Fiillerinde Anlam Farklılaşmaları", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler II*, Denizli, 2007, s. 307-314.

Çakır, Cemal, "Anlamın Bağlam Açısından İncelenmesi", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 3, 2004, s. 245-255.

Demirci, Kerim, *Türkoloji İçin Dilbilim*, Anı Yayıncılık, 2014.

Eker, Süer**,** *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, 2013.

Ergin, Muharrem, *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, 2005.

Gül, Münteha, "Söz ve Düşünce Aktarımı", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2, Spring 2007, s. 239-256.

Hamza, Şeyyat, *Yūsuf u Zeliha (Destan-ı Yūsuf Aleyhi's-selam ve haza ahsenü'l-kasasi'l-mübarek)*, Hzl., Ümit Özgür Demirci - Şenol Korkmaz, Kaknüs Yayınları, 2008.

Kamchybekova Abdiraim, Kıyal, "Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri", *ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, Haziran 2011, s. 87-102.

Karaağaç, Günay, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, 2009.

Karahan, Leyla, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, 2008.

Seçkin, Kuban, "Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı", https://www.academia.edu/5538767/Mental_Fiiller_Ba%C4%9Flam%C4%B1nda_Uygur_Harfli_O%C4%9Fuz_Ka%C4%9Fan_Destan%C4%B1

Şahin, Savaş, "Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller", *Uluslararası TEKE Dergisi*, S. 1/4, 2012, s. 45-62.

Şerifoğlu, Yasin, "Dil- Zihin İlişkisi Çerçevesinde Metaforlar", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Güz 2010, C. 12, S. 2, s. 121-131.

Yaylagül, Özen, "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, Mart 2005, s. 17-51.

----------, "Türkiye Türkçesinde Duygu Fiilleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 4, Aralık, 2010, s. 100-111.